

KALBOS IR MUZIKOS ARTIKULIACIJOS YPATUMAI ŽEMAIČIŲ MUZIKINIAME DIALEKTE

LORETA SUNGAILIENĖ

Lietuvos muzikos ir teatro akademija

Straipsnio objektas – žemaičių dainuojamosios tautosakos pavyzdžiai, išsaugoję tipiškus žemaičių melodikos bruožus ir tarmei būdingus ypatumus.

Darbo tikslas – analizuoti kalbos elementų (žemaičių tarmės skiriamųjų bruožų) funkcionavimą senosiose dainose ir išryškinti kai kuriuos kalbos ir muzikos (tarmės ir melodijos) artikuliacijos sąveikos ypatumus žemaičių muzikiniame dialekte.

Tyrimo metodai – lyginamasis, aprašomasis, eksperimentinės fonetinės analizės.

Žodžių raktai: žemaičiai, dainuojamoji tradicija, artikuliacija, tarmė, melodija, balsių ilgumo santykiai, prozodiniai požymiai, dinaminės formos.

Kalbos ir muzikos artikuliacija – tarpdalykinio tyrimo objektas

Artikuliavimas (artikuliacija) – muzikinio folkloro gyvavimo būdas, tam tikra muzikos turinio, elgesio, intonavimo realizacija. Ji etnoforui¹ reiškia savo kultūrą, regioną ir tuo pat metu skatina aktyvią reakciją. Artikuliacija visada „etniškai charakteringa ir etniškai nepakartojama“ (Zemtsovsky 1996: 39). Rusų etnomuzikologas Izalijus Zemcovskis² yra įsitikinęs, kad lokalinės tradicijos ir netgi mokyklos gali būti išskiriamos kaip savitos jau vien dėl jų ypatingo artikuliavimo būdo (ten pat: 42). Skirtingumą lemia kiekvienoje etninėje kultūroje susiformavęs *artikuliacinis fondas*³ arba *artikuliacinis etnoso genofondas* (terminus žr. Zemtsovsky 1996).

Remiantis šia mokslininko artikuliacijos teorija, straipsnio autorės tyrimų⁴ duomenimis, galima teigti, kad žemaičių muzikinis dialektas turi specifinę *artikuliacinę*

¹ „Etnoforas – etniškumo perėmėjas, saugotojas, nešėjas“ (Zemtsovsky 1996: 17).

² I. Zemcovskio folkloro artikuliacijos samprata labai svarbi etnomuzikologijai. Šis mokslininkas pirmasis teoriškai pagrindė aptariamojo dainuojamosios tautosakos aspekto svarbą, suformulavo pagrindinius artikuliacijos teorijos teiginius.

³ Terminas *artikuliacinis fondas* panašus į kalbininkų vartojamą sąvoką *artikuliacinė bazė*, kuria įvardijama tarties igūdžių ir polinkių visuma, būdinga tam tikrai kalbai arba tarmei (*Lietuvių kalbos enciklopedija*, Vilnius, 1999, p. 34–35).

⁴ Straipsnio autorė visas etnomuzikologijos studijas nuo 1995 m. skyrė žemaičių dainuojamosios tautosakos tyrimams ir šį darbą tęsia.

fondą, susiformavusį per ilgus šimtmečius ir autentišku arba transformuotu pavidalu besireiškiantį nūdienos etninėje kultūroje, folkloro judėjime. To artikuliacinio fondo, kaip ir paties žemaičių muzikinio dialekto, etnomuzikologai kol kas nėra detaliau aprašę ir apibūdinę, nors patys dainų atlikėjai puikiai suvokia ir sava liaudies terminologija nusako pagrindines dainų artikuliacijos ypatybes⁵.

Etnomuzikologai žemaičius apibūdina kaip etninę grupę, išsaugojusią ir iki šių dienų puoselėjančią vieną monolitiškiausių lietuvių liaudies melodijų stilių, savitą, laisvą, senovinį melodijų dainavimo būdą, taip pat ypatingą daugiabalsį atlikimą, kuris pasireiškia tradicinėje dainuojamojoje tautosakoje ir neliturginėse religinėse giesmėse (Čiurlionytė 1969: 303–304; Astrauskas 2001). Profesorė Jadvyga Čiurlionytė yra pastebėjusi, kad žemaičių muzikinio folkloro stilistinių vieningumą lemia „tam tikri pastovūs intonaciniai kompleksai ir savitas dainavimo būdas“ (Čiurlionytė 1969: 304). Senųjų žemaičių dainų atlikimo pobūdžiui įtaką daro ir žodžio ištarmė, žemaičių kalbėsenos ypatumai – kalbėjimo tempas, dinamika, intonacijos, fonetikos bruožai. Žemaičiai, ypač gyvenantys šiaurės vakarų regiono dalyje, gana gerai yra išlaikę tarmiškumą ir kalboje, ir dainose. Muzikos ir tarmės, t. y. muzikos ir kalbos dialektų, gretinimas ir lyginimas neišvengiamas. Gausūs žemaičių tarmės tyrimai leidžia sekti kalbos dialekto ypatumus, jų raišką ir kaitą (transformaciją) muzikiniame dialekte, o lietuvių moderniosios kalbotyros laimėjimai leidžia mums, etnomuzikologams, atkreipti dėmesį į šiuolaikinėje lingvistikoje taikomus metodus ir rekomenduojamus analizės būdus. Taigi tarpdalykinis pasirinkto objekto pobūdis įpareigoja daugiaaspekčiam tyrimui, bendradarbiaujant su kalbininkais ir akustikos specialistais.

Idomu, jog kalbininkams dialektas (tarmė, šnekta ar smulkesnė teritorinė kalbos atmaina) rūpi tik kaip grynai kalbos sistema. Šiuo atžvilgiu tarmė poetiniame tekste, juolab išdainuojamame, nėra vientisa (kartais tarmiškos kalbos sistema net sugriauinama), nes „muzikinis pradas įvairiais būdais gali pasijungti poetinį tekstą (kartu ir kalbinę intonaciją), susiaurindamas jo reikšmę iki minimumo“ (Sauka 1978: 18). Tarmės apraiškų dainuojamojoje tautosakoje dialektologai netiria (nors pripažįsta, kad liaudies dainoje funkcionuoja nemažai būdingų tarmės bruožų) dėl to, kad lietuvių liaudies dainų tekstai – interdialektiniai poetiniai tekstai, turintys bendras eilavimo normas, principus, interdialektines ritmo dinamikos formas, ir jų garsinė organizacija yra stilizuota (ten pat: 251, 297, 300, 368). Kita vertus, bendrumas nepaneigia teritorinių skirtumų – atskiro regiono dainų kalba turi specifinių fonetinių ypatybių, kurias reikia tirti⁶. Kadangi lietuvių liaudies dainos žodinėje tradicijoje buvo perduodamos tarminiu pagrindu, o dainavimo aktas neįmanomas be kalbos su visais jai būdingais tarminiais ypatumais, muzikos ir tarmės sąveika yra svarbi dainos struktūrai, atlikimo procesui, apskritai muzikinio dialekto raiškai.

⁵ Apie tai autorė yra rašiusi savo straipsnyje (žr. Liaudies dainos artikuliacija pateikėjų „žodyne“, *Liaudies kultūra*, 2005, Nr. 4 (103), p. 31–37).

⁶ Šiuo klausimu yra rašęs Kostas Aleksynas savo studijoje apie lietuvių liaudies dainų kalbinės sistikos ypatybes (žr. Aleksynas 1971: 21).

Straipsnyje bandysime atskleisti kai kuriuos tarmės ir melodijos artikuliacijos sąveikos ypatumus žemaičių dainuojamojoje tautosakoje. Lyginamajai analizei atrinkti pavyzdžiai atstovauja dviem žemaičių dainuojamosios tradicijos sluoksniams:

- 1) seniausios kilmės, archajinės melodijos, kurioms būdingi specifiniai intonavimo tipai, balansuojantys tarp kalbos ir dainavimo (kai kurie folkloro kūrinėliai, priklausantys vaikų repertuarui, dainos vaikams, kai kurios ganymo, darbo dainos);
- 2) apeiginės ir lyrinės dainos, kurioms būdingas dainingasis intonavimo tipas (vienbalsės ir daugiabalsės įvairių žanrų dainos).

Stabilumą formuojantys veiksniai seniausios kilmės melodijose

Kaip ir daugelio kitų tautų, žemaičių ankstyvosios melodikos kūrinėliai – spontaniškai kuriamas repertuaras, platus vokalinių formų tarp kalbos ir dainavimo rinkinys⁷, kuris neatsiejamas nuo improvizacinių, komunikacinių, kūrybinės veiklos procesų ir kūrėjo nuotaikos išraiškos formų⁸. Analizuojant šiuos kūrinius, remtasi Eduardo Aleksiejevo ankstyvojo folklorinio intonavimo teorija (Алексеев 1986) ir Ingrid Rūitel intonavimo tipų klasifikacija (Рюйтел 1994), taip pat ieškota seniausios kilmės melodijas stabilizuojančių veiksnių bei tarmės ir melodijos artikuliacijos sąveikos apraiškų.

Sąlygiško pastovumo įspūdį sudaro:

- 1) tam tikrų garso aukščio lygmenų ir jų ritminių santykių išlaikymas ir pasikartojimas (glisandinio intonavimo pavyzdžiuose – natūralus balso slydimas žemyn arba kilimas aukštin);
- 2) gana tiksli metro ir ritmo organizacija, kurią daugeliu atvejų lemia natūralus rimo pojūtis (glisandinėse melodijose retas sklandžiai rimuotas tekstas);
- 3) struktūrinės-intonacinės formulės, kuriose vyrauja „skiemens – natos“⁹ principas (silabika);
- 4) reguliariai ar nereguliariai pasikartojantys trumpų ir ilgų trukmių deriniai, dažniausiai atspindintys trumpųjų ir ilgųjų skiemens balsių santykius.

⁷ Pastaraisiais metais etnomuzikologijos moksle nyksta griežta riba tarp kalbos ir muzikos. Įvairūs eksperimentiniai akustiniai tyrimai parodė, jog kai kurie tautosakos žanrai negali būti priskiriami grynai muzikiniams arba nemuzikiniams reiškiniams. 2004 m. Europos etnomuzikologijos seminare Venecijoje tokie pavyzdžiai buvo vadinami garsinėmis arba vokalinėmis formomis tarp kalbėjimo ir dainavimo arba pusiau kalbamaisiais-pusiau dainuojamaisiais liaudies kūriniais. Į tokių tarpinių formų rinkinį pakliūtų ne tik pusiau dainuojami maginiai užkalbėjimai, būrimai, raudos, verkavimai, įvairūs šūksniai, vaikų ar vaikams kuriami rimuoti kūrinėliai, piemenų repertuaras, bet ir „tikrosios“ dainos, kuriose pastovūs dermės atramos tonai apipinami kokybės atžvilgiu kalbai artimesniais garsais. Pastaraisiais metais tokie dainuojamojo folkloro reiškiniai tiriami kompleksiskai, daugiau dėmesio skiriant akstininiams tyrimams (ESEM 1–29).

⁸ J. S. Knudsen. *Spontaneous Children's "Song" – Communication, Improvisation and Technology of the Self* (žr. ESEM 9).

⁹ E. Aleksiejevo vartojamas terminas „слог – нота“ (Алексеев 1986: 73).

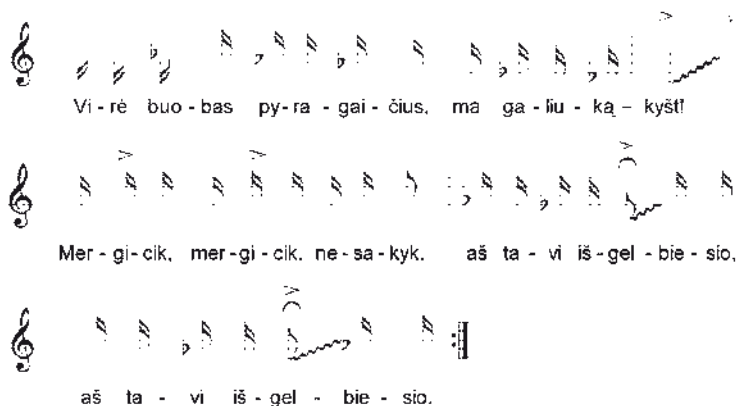
Daugelyje kūrinių stebima tam tikrų intonacinių-ritminių struktūrų kaita su plačiais ir laisvais kalbos intonacijos srautais. Tai rodo, jog seniausios kilmės folkloro kūriniuose nėra griežtos ribos tarp kalbėjimo ir dainavimo. Erzanimams, gyvosios ir negyvosios gamtos garsų mėgdžiojimams, būrimams būdingi archajiški intonavimo tipai: kontrastinis-tembrinis (1a pav.), glisandinis (1b pav.), intonavimas vienu garsu (1c pav.), pusiau kalbamasis-pusiau dainuojamasis intonavimas (1d pav.), kuriame vyrauja teksto sintaksė, gyvosios kalbės arba natūraliai gamtoje girdimos intonacijos, rečitatyvinio tipo ritmika. Tarmės fonetika geriausiai išlaikoma kontrastinio-tembrinio intonavimo pavyzdžiuose. Čia veikia vadinamoji fonetinė aukščio technika – dainuojamojo teksto fonemų artikuliaciniai požymiai (balsių įtemptumas, atvirumas, pakilimas, tarimo eilė) iš esmės lemia melodijos garsų aukščio santykius.

1a pav.



Būrimas su žiogu, Palanga. LKAG Dat-24/24h

1b pav.



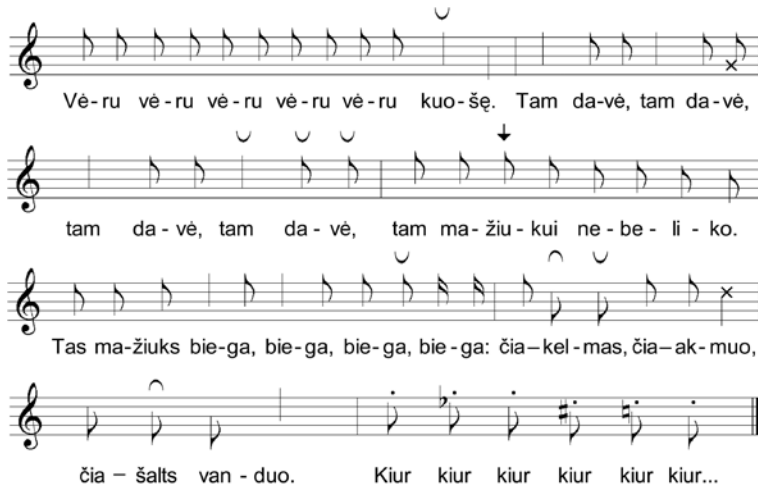
Kregždės mėgdžiojimas, Girkalnio mstl., Raseinių r. RKD 105c

1c pav.



Būrimas su boruže, Mosėdis, Skuodo r. SA / M2(26)

1d pav.



Žaidinimas, Pagojukų apyl., Raseinių r. MFA Š-17

Seniausios kilmės žemaičių melodijose stebimas universalus ir įdomus folkloro reiškinys – intonavimas vienu garsu (monotonika, monotoninis intonavimas)¹⁰. Tai – natūrali, spontaniška garsinė-ritminė kalbos organizacija, kuriai vadovauja kalbos ritmas, poetinis rimas, tarmės akcentai. Nuo įprasto kalbėjimo toks intonavimas skiriasi kaip tik monotoniškumu, tuo tarpu kalboje jaučiami ir fiksuojami didesni ar mažesni kalbos tono aukščio skirtumai.

Struktūrinės-intonacinės formulės, metroritminiai melodijos dariniai grupuojami pagal teksto ritmą, paskiras frazes, laikantis svarbiausio principo: skiemuo – nata. Kiekvienas teksto skiemuo transkripcijose žymimas atskiru garsu, bandant nors sąlygiškai atspindėti jo apytikrį aukštumą ir garso trukmės santykį su kitais skiemeni-

¹⁰ Rusų etnomuzikologas E. Aleksejevas yra iškėlęs mintį, kad teksto artikuliacija vieno garso lygmenyje – vienas iš ankstyvojo folklorinio intonavimo būdų, galbūt atsiradęs kaip maginių užkalbėjimų, būrimų, ritualinių veiksmų dalis (Алексеев 1986: 83).

mis-natomis¹¹. Tarmės ir seniausios kilmės melodijos artikuliacijos sąveiką atspindi gana paprastas teksto ritmo formalizavimas: trumpieji žodžių skiemenys dažniausiai išdainuojami smulkesnės vertės, ilgieji – stambesnės vertės natomis (2 pav.).

2 pav.

DT*	Ka	pri	ka-	ra-	liaus	bo-	vau,	vy-	na	me-	du	gie-	riau,	su-	vy-	tau,
ST	Ka	pri	ka-	ra-	liaus	bo-	vau,	vy-	na	me-	du	gie-	riau,	su-	vy-	tau,
MR	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪
KR**	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪

DT	Ka	par-	lie-	kiau	i	že-	mai-	čiu	že-	mė,	kir-	me-	lės	va-	ba-	le-	lius.
ST	Ka	par-	lie-	kiau	i	že-	mai-	čiu	že-	mė,	kir-	me-	lės	va-	ba-	le-	lius.
MR	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪
KR	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪

DT	Mo-	na	so-	bė-	ne-	lė	ty-	vu-	lia-	(va),	ty-	vu-	lia-	(va),	ty-	vu-	lia-	(va).
ST	Mo-	na	so-	bė-	ne-	lė	ty-	vu-	lia-	va,	ty-	vu-	lia-	va,	ty-	vu-	lia-	va.
MR	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪		♪	♪	♪		♪	♪	♪	
KR	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪	♪

Muzikos ir kalbos ritmo santykiai vieversio mėgdžiojime
(„Vieversiuo daina“, Dovainių k., Plungės r. LTRF 634(4); garso įrašą
ir A. Nakienės transkribuotą melodiją žr. ŽDM 10)

Kalboje akcentuoti skiemenys, ypač tie, kurie turi ilgųjų balsių, rečituojamoje melodijoje kiek patęsimi, sąlyginį atramos toną kiek intensyviau išdainuojant, tarsi paspaudžiant. Manytume, kad toks garsų išryškinimas, „paspaudimas“ dažnai yra tiesiogiai susijęs su žemaitiškomis kirčiuotų cirkumfleksinių skiemenų priegaidėmis, tačiau tai patvirtinti arba paneigti galėtų tik specialus fonetinis tyrimas¹². Kita vertus, greitu, skubotu tempu rečituojamuose ar skanduojamuose žaidinimuose, būrimuose ir erzinimuose, kaip ir greito tempo žemaičių šnektos

¹¹ Toks užrašymas yra neabejotinai reliatyvus, ypač kalbant apie tembriniu-kontrastiniu bei *glissando* principu konstruojamas melodijas, tačiau kitokia tokių melodijų transkribavimo metodika ir praktika lietuvių etnomuzikologijoje kol kas netaikoma. Pusiau kalbamų-pusiau dainuojamų pavyzdžių transkribavimo problemą padėtų išspręsti naujausi eksperimentinės akustikos ir spektrinės analizės metodai, galintys fiksuoti pačius smulkausius garso ypatybių kitimus ir jų santykį su kalbos fonemų kokybinėmis savybėmis.

* Dainuojamas tekstas užrašytas schemaškai, nesistengiant atspindėti tikslų tarmės ir fonetikos ypatybių. Šiuo pavyzdžiu norima parodyti muzikos ir kalbos kirčių ir ritmo santykius, jų sutapimus ir / ar neatitikimus.

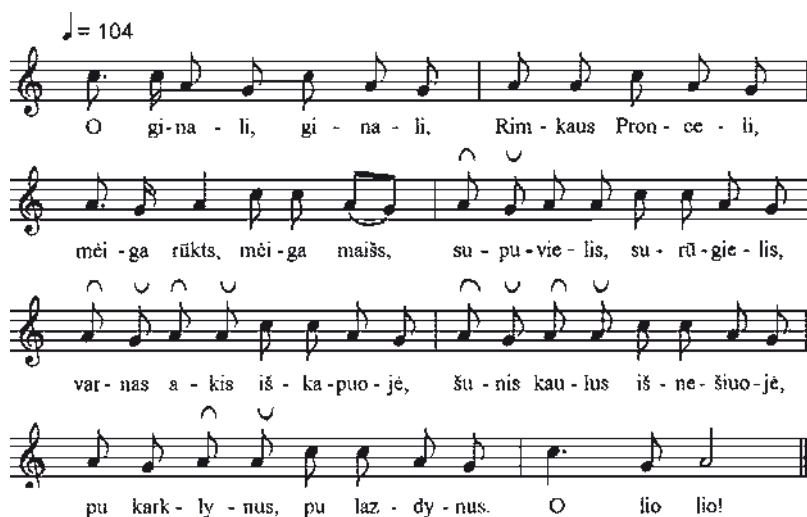
** Muzikos ir kalbos ritmui palyginti mėgdžiojimo tekstą 2006 m. LLKC garso įrašų studijoje įskaitė plungiškių šnektos atstovas Juozas Jašinskas (g. 1941 m. Vainaičių k., Plungės r.).

¹² Žemaičių tarme būdingų priegaidžių ir fonetinės balsių kokybės transformaciją „Vieversiuo dainoje“ aptarsime, pateikdami šio pavyzdžio spektrinės analizės rezultatus.

pozicijose, kirčiuotų ir nekirčiuotų skiemenų ir jų prozodinių ypatybių kontrastas kartais neutralizuojamas.

Tercijos ir platesnės apimties archajinėse melodijose derinama ir teksto sintaksė, ritmas, ir muzikinės intonacijos loginė pusė. Ritmiškai užtesiami teksto skiemenys dažniausiai atitinka apatinį ir viršutinį atramos tonus, o intonacinės-ritminės struktūros dažnai įprasmina kalbos akcentus, trumpųjų ir ilgųjų skiemenų sekas (3a pav.). Pastebėta, jog nuo ištarmės intensyvumo priklauso pasikartojančių ritmo figūrų pobūdis. Pavyzdžiui, šiaurės Žemaitijoje žinomoje lopšinėje apie kūdikiui miegelį nešančią pelytę (3b pav.) derinamas lygus ir taškuotas ritmas, kuris priklauso nuo tarmiškai artikuliuojamo teksto – kalbos ir muzikos dinaminės formos, ir kokybiniai požymiai dažniausiai sutampa.

3a pav.



Sekminių oliavimas, Tirkšlių apyl., Mažeikių r. MFA KLF 28

3b pav.



Lopšinė, Palanga. LKAG Dat-24/24a

Senieji apeiginiai žemaičių šienapjūtės valiavimai, atliekami savitu improvizaciniu būdu, taip pat nestokoja spontaniškumo ir laisvo melodijos išlingavimo, kuris balansuoja tarp kalbos ir muzikos intonacijų. Šių dainų tekstai kuriami derinant

tradicinius ir čia pat improvizuojamus posmus, tad natūralu, jog šalia senovinio dainingumo pasitaiko ir spontaniško rečitatyvo, artimo kalbai (4 pav.).

4 pav.



Šienapjūtės valiavimas, Kuršėnų vls., Šiaulių aps. ŽDM 3

Kuri intonacija – gyvosios kalbos ar muzikos – tokiuose pavyzdžiuose yra svarbesnė, spręsti sunkiau, nes dainų melodijose, kurias sudaro keletas stabilių garsų, jau formuojasi melodinė linija, intonacinės sekos, neatsitiktinės sekundų-tercijų slinkty, o ritmas yra suaugęs su garsų aukščio santykiais. Tad nebelieka ribos tarp kalbinės ir grynai muzikinės intonacijos, nes, kaip savo darbuose pabrėžė Borisas Asafjevas, tai – „vieno ir to paties garsų srauto atšakos“, „įprasmintos tarties kokybė“, jaučiama ir žodyje, ir muzikiniame garse (Асафьев 1965: 36).

Eksperimentinės fonetikos metodų taikymas

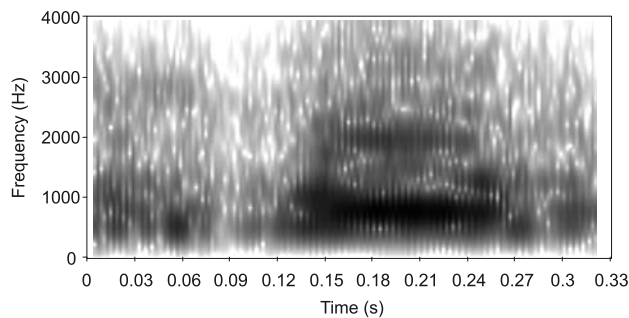
Pirmiau įvardyti seniausios kilmės melodijas stabilizuojantys veiksniai yra gana universalūs ir jų panaši raiška būdinga visų Lietuvos etnografinių regionų ir lietuviams giminingų tautų dainuojamajai tradicijai. Norėdami kad ir bendrais bruožais atskleisti nors keletą žemaitiško artikuliacinio fondo ypatybių improvizacinio pobūdžio kūriniuose, atlikome vieno garso pavyzdžio („Vieversiuo dainos“¹³) spektrinę analizę¹⁴. Tyrimas darytas laikantis eksperimentinio fonetinio tyrimo metodikos (Girdenis 2005) ir kalbininko, prof. Alekso Girdenio patarimų bei nurodymų.

¹³ Nors šio mėgdžiojimo įrašas nėra labai geras, tačiau pakankamas fonetinei balsių kokybei tirti. Šiame pavyzdyje skamba vyro balsas, kurio garsinės ir tembrinės charakteristikos gana lengvai atpažino ir analizavo kompiuterinės programos. Kalbininkų teigimu, kompiuterinėmis programomis patogiau analizuoti informantų vyrų iškaitytus žodžius, tekstus, nes vyrų balso traktas yra didesnis ir jų balsai turi žemesnes, labiau koncentruotas formantes, kurias gerai atpažįsta akustiką ir fonetinę kokybę tiriantys aparatai bei programos (pagal Ladefoged 2005: 45).

¹⁴ Tai žvalgomojo pobūdžio tyrimas ir jo rezultatus pateiksime ne kaip universalias, bet kaip konkrečiame analizuotame pavyzdyje užfiksuotas tendencijas. Kadangi mėgdžiojimas yra gana tipiškas tokio pobūdžio kūriniams, manytina, jog tos tendencijos būdingos ir kitiems pavyzdžiams, tačiau moksliskai tam pagrįsti reiktų atlikti daugiau spektrinių analizių, o gautus duomenis statistiškai apdoroti kompiuterinėmis programomis (pvz., *Student, Formantes 21.pas*).

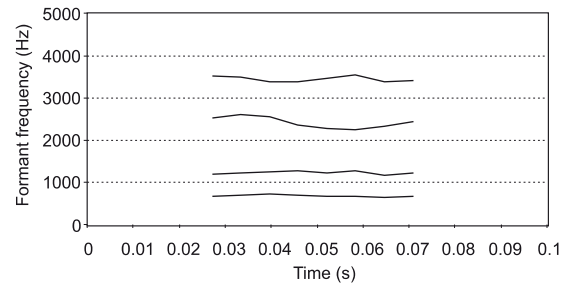
Naudotasi kompiuterine programa COOL EDIT PRO ir olandų mokslininkų Paulo Boersmos ir Davido Weeninko sukurta fonetikos tyrimo sistema PRAAT 4.4.30. Visas kūrinėlio garso įrašas sukarpytas į atskiras frazes, segmentus ir kompiuterio programa braižytos: 1) spektrogramos (5a pav.); 2) formančių trajektorijos (grafiniu ir skaitmeniniu pavidalais) (5b pav.); 3) tono aukščio kitimo kreivė (5c pav.); 4) garso intensyvumo kitimo kreivė (5d pav.). Išanalizuoti beveik visi (išskyrus keletą neaiškiai tariamų ir kompiuterio programos sunkiai fiksuojamų segmentų) mėgdžiojimą sudarantys skiemenys; iš viso atlikta apie 300 balsių bei dvibalsių matavimų ir nubraižytos 225 spektrogramos bei grafikai. Fonetiškai tirta balsinių fonemų kokybė¹⁵, nes, pasak A. Girdenio, šiaurės žemaičių šnektos skiriamieji bruožai yra vokalizmo skirtumai ir tam tikrų balsinių fonemų dažnumai (Girdenis 1981: 44).

5a pav.



Žodžio *bōváu* spektrograma

5b pav.

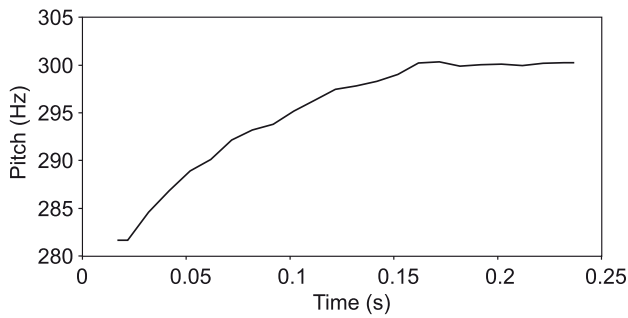


Time	F1	F2	F3	F4
0.027151	670.2	1181.1	2529.4	3517.3
0.033401	711.48	1212.5	2593.4	3499.4
0.039651	719.34	1245.3	2538.3	3380
0.045901	708.24	1283	2354.8	3384.8
0.052151	678.98	1227	2279.6	3473.2
0.058401	658.23	1264.9	2243.2	3538.5
0.064651	648.51	1172.2	2320.6	3390
0.070901	680.27	1216.3	2449.2	3394.5

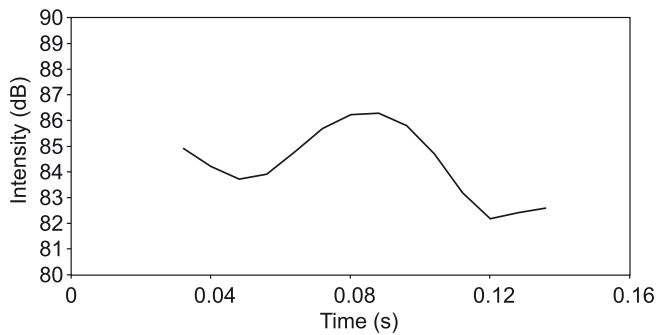
Trumpojo nekirčiuoto *a* (*vīna*) formančių brėžinys ir skaitmeninės reikšmės

¹⁵ Kadangi analizuojamas pavyzdys yra iš šiaurės žemaičių patarmės ploto (Dovainių k., Plungės r.), atliktos analizės rodikliai lyginti su kalbininkų pateiktomis šiaurės žemaičių tarmės ilgųjų, pusilgių ir trumpųjų balsių bei dvibalsių charakteristikomis (Girdenis 2003: 222–223, 2001: 250–252).

5c pav.

Ilgajo balsio *ė* (*kęrmelės*) tono aukščio kitimo kreivė

5d pav.

Vidutinio ilgumo balsio *ė* (*mė, dą*) intensyvumo kitimo kreivė

Iš balsinių fonemų formančių¹⁶ trajektorijų ir jų dažnių reikšmių vidurkių matyti, jog išdainuojamų balsių ir dvibalsių kokybė dažnai gerokai skiriasi nuo tarmei būdingų tokių pačių balsių kokybės rodiklių.

Pastebėta, kad, artikuliuodamas vieversio mėgdžiojimą, pateikėjas vengia kraštutinumų. Beveik visi atviri, platūs balsiai dengiami: trumpasis *a* panašėja į *e*, vidutinio ilgumo, atviras, tvirtapradis *a* ryškiai trumpinamas, dengiamas, tamsinamas, ištiriamas neaiškiai; ilgasis *i* tiriamas giliai ir pabaigoje skamba beveik kaip įtemptas *ę*; o ilgai tęsiamame dvigarsyje *ir* trumpasis *i* verčiamas į ilgąjį vidutinio įtemptumo *ę*, trumpasis *u* beveik visada verčiamas į *o*, kartais su vos jaučiamu *a* atspalviu. Tuo tarpu siaurieji, įtemptieji balsiai plečiami: pusilgis kirčiuotas *o* tiriamas tęsiamai, reaguoja į šalia esantį skiemenį ir pereina į *a*; ilgasis arba pusilgis *e* susilieja su *a*. Po minkštojo priebalsio (*k, l, r*)

¹⁶ Formantės spektrogramose atliepia balsių ir balsingųjų priebalsių kokybės skirtumus. Jos yra tam tikrų dažnių stiprinimo zonos, kurios priklauso nuo burnoje ir iš dalies nosyje susidarančių rezonansinių ertmių ir jų tarpusavio santykių. Garsų fonetines charakteristikas ir diferencinius požymius lemia dvi pirmosios formantės (F1 ir F2), o kitos perduoda ekspresyvinę informaciją apie individualias balso ypatybes, pavyzdžiui, F4 ir kitos aukštesnės formantės skiria žmones, jų tembrus.

dvibalsis *au* tariamas siauriau – *eu*. Tarmėje aiškiai identifikuojamas ir iki šių dienų gana plačiai vartojamas dvibalsis *ie* vietoj bendrinės kalbos *ė* (bk *gėriau* – šzt *gie-riau*). Šį diftongoidą pateikėjas, matyt, dėl mėgdžiojimui būdingo greitakalbiškumo ir artikuliacijos specifikos, monoftongizuoja ir taria kaip pusilgį, vidutinio įtempimo balsį *ę*. (*gieriau* → *gę.reu*).

Tono aukščio kreivės padėjo nustatyti vieversio mėgdžiojimo atlikimo įrašo garsų aukščius, aukščio kitimo ribas nestabilaus glisandinio intonavimo atveju, intonavimo dinamikos reiškinius. Įsitikinta, jog iš klausos sudėtinga tiksliai nustatyti ne tik atskirų garsų (ypač balsinių fonemų) kokybę, bet ir jų tono aukštį. Dėl didelių intonacijos šuolių, tembrinio kontrasto ir glisandinio intonavimo kai kurie garsai yra nestabilūs, jų tono aukščio kreivės labai banguoja. Glisandavimas būdingas ne tik tam tikroms garsų jungtims, intonaciniais segmentams, bet ir vieno garso intonavimui – vieversio mėgdžiojimui būdingas intrasoninis aukščio kitimas¹⁷, t. y. aukščio kitimas, bangavimas nuo garso atakos iki pabaigos. To kitimo ar bangavimo zonos – nuo 2–3 Hz iki 20 Hz, t. y. nuo nežymaus aukštinimo ar žeminimo iki aukščio svyravimo beveik viso tono ribose. Viršutiniai tęsiami garsai dažniau aukštinami, o žemutiniai – atvirkščiai – žeminami. Galima manyti, kad taip sustiprinamas tembrinio kontrasto principas.

Stebėtos tono požymių poros: *bemolinis* (*pažemintasis* / *kietasis* / *nepalatalizuotas*) – *paprastasis* ir *diezinis* (*paaukštintasis* / *minkštasis* / *palatalizuotas*) – *paprastasis*¹⁸. Įsitikinta, kad analizuotam mėgdžiojimui būdingas bemolinių garsų poveikio reiškinys¹⁹. Pavyzdžiui, žodyje *kęrmelės* pirmajame skiemenyje pažemėjusios formantės veikia ir kitus skiemenis (susilpnėja ir žemėja viršutinės formantės, 6 pav.), o krintančią tono aukščio kreivę atliepia ir žemyneigė intonacija. Tačiau tono aukščio kaita ir intonacijos kryptis ne visada sutampa su bemoliniais garsais ir jų aplinkai būdinga formančių dažnių zonos žemėjimo tendencija. Štai žodyje *so“vį“ta“o* į vidurinio skiemens garsą po didelio intonacijos šuolio „įvažiuojama“ glisandiniu forslagu, ir pats tonas dar aukštėja beveik pustoniu²⁰, tačiau antrosios

¹⁷ Intrasoninio aukščio kitimo problematiką analizavo Rytis Ambrazevičius disertacijoje „Psichologiniai bei kognityviniai muzikinės darnos aspektai ir jų raiška lietuvių tradiciniame dainavime“ (2005).

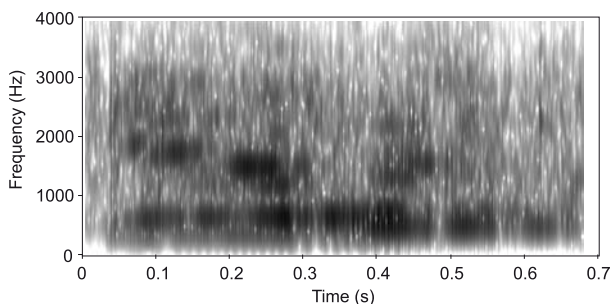
¹⁸ Kai kurie muzikiniai terminai (*bemolinis*, *diezinis*), nusakantys akustinio požymio esmę, garsų tembro žemumą arba aukštumą, aktyviai vartojami ir šiuolaikinėje kalbotyroje (žr. Girdenis 2003: 228–229).

¹⁹ Išanalizavus tiksliai formančių reikšmes ir palyginus su šiaurės žemaičių tarmės balsių spektro charakteristikomis, matyti, kad mėgdžiojime dažnas F2 ir kitų aukštesnių formančių žeminimas (dažnai net ryškus). Kalboje pažemintos balsių formantės ir dažnio zonos rodo garso tembro žemumą, žemo tono požymius (kai artikuliuojami užpakalinės eilės balsiai) ar bemolinių garsų (labializuotų, veliarizuotų, faringalizuočių ir retrofleksinės artikuliacijos garsų, t. y. beveik visų kietųjų priebalsių) poveikį balsiams. Priešingas reiškinys – palatalizacija (*minkštasis* priebalsis aukština priebalsio spektro dažnius ir ypač gretimų balsių formantes ar bent jų dalį) – analizuotame pavyzdyje funkcionuoja nesistemiškai (kai kuriuose nagrinėto kūrinių žodžiuose diežiškumo požymis išlieka, persimeta į kitus garsus ar skiemenis, o kai kur jis, atvirkščiai, susilpnėja ir vos pastebimas net po palatalizuoto priebalsio), todėl plačiau neaptariamas.

²⁰ Visa tai neatsispindi publikuotoje mėgdžiojimo melodijos transkripcijoje (ŽDM 10). Leidinėlio paskirtis nereikalauja matematiškai tikslios notacijos, tačiau kai kurie intonavimo niuansai, taip pat dainuojamojo kūrinių tarmės ypatumai koreguotini.

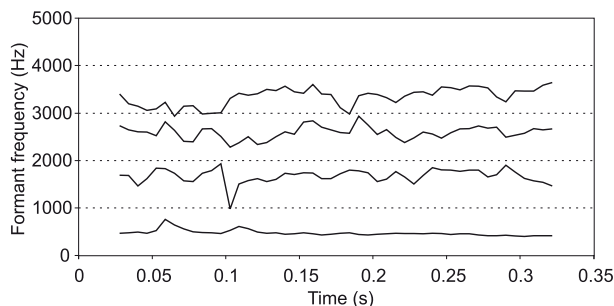
formantės kreivė yra pažeminta ir labiau atitinka priešakinį žemutinį ilgąjį balsį ϵ (7 pav.). Stebima įtemptojo balsio artikuliacijos tendencija – dengimas ir traukimas į žemesnę balso trakto poziciją: $\hat{i} \rightarrow \tilde{i} \rightarrow \epsilon$.

6 pav.



Žodžio *kėrmelės* spektrograma

7 pav.



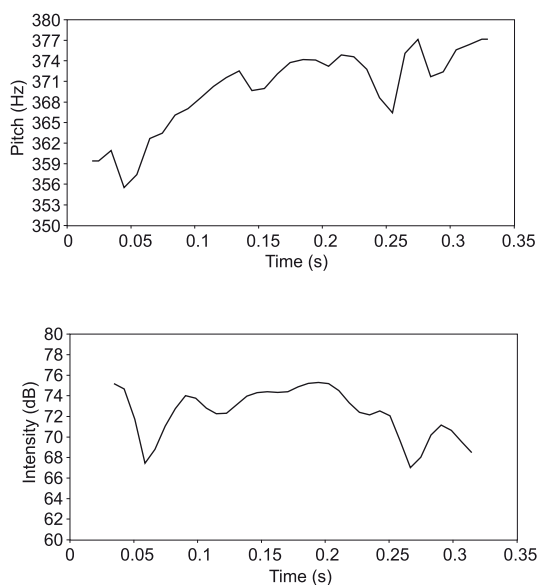
Balsio $\tilde{i}$ (*so^av_iⁱta^uo*) formančių trajektorijų brėžinys
Formančių reikšmių vidurkiai: F1–450 Hz, F2–1620 Hz, F3–2650 Hz

Norėdami įvertinti balsių prozodines ypatybes – priegaidžių kokybę ir kirčius, stebėjome garsų trukmę, tono aukščio ir intensyvumo kreivių formas ir tono viršūnių padėtis. Nustatant priegaides, atsižvelgta į kalbininkų nuostatą, jog vienos intonacinėmis ir pozicinėmis sąlygomis akūtiniai²¹ balsiai yra trumpesni už cirkumfleksinius (Girdenis 2000: 294). Įsitikinta, kad pusiau dainuojamojo pusiau kalbamojo intonavimo atveju balsio išdainavimo trukmė gali būti tam tikru priegaidžių indikatoriumi, tačiau jis nėra vienintelis ir toks patikimas, kaip tiriant tarmiškos kalbos prozodines ypatybes. Iš tono aukščio ir intensyvumo grafikų (atrinkti 164 kirčiuotų skiemenų balsinių fonemų grafikai) matyti, jog tolydžiai banguojančios ar vientisos kreivės, dažniausiai – kylančios krypties, yra dažnesnės

²¹ Akūtas – koncentruotos energijos priegaidė, cirkumfleksas – difuzinės, visame skiemens centre išskaidytos energijos priegaidė. Akūtas yra staigus ir ryškus, cirkumfleksas – tolydus ir neryškus. Akūtiniai balsiai ir dvibalsiai yra trumpesni kaip cirkumfleksiniai, jų pagrindinis tonas ir intensyvumas pasiekia kulminaciją anksčiau negu cirkumfleksiniuose skiemenyse (Girdenis 1974: 193, 1996: 81–82, 2000: 304).

nei kampuotos, trūkčiojančios, netaisyklingos pjūklo formos ir krintančios krypties (plg. 5c ir 5d pav.). Tai rodo cirkumfleksinės priegaidės ir jos alotonų (tęstinės, tvirtagalės ir retais atvejais vidurinės priegaidės) vyravimą. Gryniosios akūtinės priegaidės (žemaitiškosios laužtinės, staiginės) tiriamame pavyzdyje beveik nepasitaikė – dėl intonavimo specifikos tarmai būdingos koncentruotos energijos priegaidės yra nutęsimos. Jaučiamas ir matomas nedidelis lūžis garso atakos pradžioje rodo galimą akūtinę priegaidę ar jos užuomazgą, tačiau išdainuojant tęsią garsą, priegaidė netenka staigumo (energijos kitimas ne toks staigus ir koncentruotas) ir pereina į tęstinį cirkumfleksą (8 pav.).

8 pav.



Žodžio *so^avīt^ao* ilgojo balsio akūtinės priegaidės perėjimas į cirkumfleksinę

Iš mėgdžiojimo garso įrašo ir fonetinio tyrimo brėžinių analizės galime spręsti, kad šiaurės žemaičių priegaidės, kaip skiemens intonacija, arba akcentas, tampa svarbiu intonuojamo žodžio dinamikos elementu. Seniausios kilmės melodijose nesunku diferencijuoti skiemens akcento kokybinius požymius (toną, intensyvumą) ir jų moduliacijas²², tačiau pastebėta priegaidžių niveliacijos tendencija – grynai muzikinės artikuliacijos atveju ryškesni skirtumai tarp priegaidžių beveik išnyksta. Kalbininkų įrodyta, kad šiaurės žemaičių priegaidės yra dinaminės prigimtys (Girdenis 2000: 304), tačiau mūsų pavyzdyje stebimi saviti muzikiniai skiemens intonacijos dėsniai, kurie formuoja žemaičių archajinių melodijų artikuliacinį fondą ir specifinę intonavimo dinamiką.

²² Priegaidės skiria staigus / tolydus akustinio „piešinio“ ir artikuliacijos kitimas ir ryškus / neryškus skiemens pradžios ir pabaigos kontrastas, kurį lemia staigus / tolydus pobalsinio slėgio (subglotalinio spūdis) – pagal Girdenis 2000: 34) kitimas.

Kai kurie artikuliacijos ypatumai žemaičių tęstinėse lyrinėse dainose

Tradicinėse tęstinėse, dažnai keliais balsais atliekamose žemaičių dainose vylauja dainingasis pradai, muzikiniai akcentai, kurie persmelkia ir išdainuojamą tekstą. Tai nesunku pastebėti lyginant muzikinių kirčių organizaciją su tarmiškoje kalboje egzistuojančia dinaminiu-ritmine išraiška. Pavyzdžiui, išanalizavus žemaičių dainų, kurių tekstai priklauso 5 5 7 arba 7 7 7 metrinei klasei (Žemaitijos regione paplitusios dainos „Aš išdainavau“ melodinis tipas, kuriam priklauso daugiau kaip 30 skirtingų tekstų), melodijų dinaminę formą, matyti, jog čia dažniausiai ritmiškai akcentuojami pirmasis arba antrasis ir paskutinis frazės garsai:

Aš išdainiavau / vėsas dainelės, / dar vienuos nedainiavau.

Plaukė pylėlė / par ežerielį / lėndrelės lonkstydam.

Kakarykū, gaidielį, / šėn mėgluota rytielį / šėn mėgluota rytielį.

Apie 50 proc. pavyzdžių aptikta kalbos ir muzikos kirčių nesutapimų (transakcentuacijos atvejų), kuriuos lemia muzikiniai intonaciniai veiksniai (pastovieji dėrmės laipsniai, baigties funkciją atliekantys garsai, stabilūs intonaciniai kompleksai ir pats melodijos ritmas) ir atskirų pateikėjų (ypač Plungės krašto dainininkų vyrų) individuali kalbėjimo bei dainavimo maniera. Dėl įvairių muzikinių akcentų, netikėtų, kalbos ritmui prieštaraujančių sinkopių (9 pav.) šiaurės žemaičių senosios dainos dažnai įgyja specifinių intonacinių, ekspresyvinių ypatybių. Tai rodo atlikėjų individualumą ir kūrybiškumą, neabejotinai ir intonacinių-ritminių darinių invariantiškumą.

9 pav.

KTR 6970 (52)



DT: *A ja ja ja jai, straz - das de - ja - va*

ST: *A ja ja ja jai, straz - das de - ja - va*

KTR 6448 (10)



DT: *Vai gie - riau gie - riau, ger - dams dū - muo - jau*

ST: *Vai gie - riau gie - riau, ger - dams dū - muo - jau*

Kalbos ir muzikos kirčių nesutapimo pavyzdžiai
(dainuojamame ir skaitomame tekstuose akcentuojami skiemenys pabraukti)

Norint apčiuopti tarmės ir melodijos sąveikos ypatumus žemaičių dainose, lyginamosios akustinės analizės ir eksperimentinės fonetikos metodais²³ nagrinėti ilgųjų ir trumpųjų skiemenų santykiai, balsių kokybiniai rodikliai, fakultatyvinių balsių dažnumas ir galinio skiemens artikuliacija. Empirinei lyginamajai analizei atrinkti tipiškiausi šiaurės žemaičių liaudies dainų archyviniai įrašai, o fonetiniam artikuliacijos tyrimui panaudoti 2005–2007 m. garso įrašų studijoje užfiksuotos kelių pateikėjų²⁴ padainuotos dainos.

Manyta, jog skirtinga to paties tarmiško teksto artikuliacija (muzikinė ir kalbinė) ir jos lyginimas turėtų duoti tikslesnių rezultatų, todėl pateikėjų buvo prašoma padainuoti pasirinktą dainos pavyzdį, o paskui raiškiai perskaityti dainos tekstą. Stengtasi, kad informantai būtų reprezentatyvūs savo krašto tarmės ir folkloro atstovai – gimę ir visą laiką arba didžiąją gyvenimo dalį gyvenę Žemaitijos regione, gerai kalbantys gimtąja – telšiškių arba kretingiškių – tarme, taip pat gebantys raiškiai atlikti ir gana tiksliai intonuoti tradicinės liaudies dainos melodiją. Kadangi kompiuterinės programos gali apdoroti tik vieno dainininko arba diktoriaus įdainuotus ar įskaitytus pavyzdžius, tad spektrinei analizei parinktos solo atliekamos žemaičių liaudies dainos. Pastebėta, jog informantams (ypač vyresnio amžiaus) buvo gana sunku atsiriboti nuo melodijos intonacijų, muzikinių dinaminių formų ir akcentų. Pateikėjai retai kada laikėsi kalbos eilėdaros dėsnių – deklamuojamas tekstas daug kur išlaikė melodijos ritmą. Net ir po kelis kartus kartojamo žodžio ar frazės intonacijos akcentai kartais būdavo labiau muzikiniai nei kalbiniai. Netarmiškai sukirčiuotą ar artikuliuotą žodį pavartojus buitinės šnekamosios kalbos kontekste, informantai jį ištardavo jau kitaip – pagal savo patarmės ar šnektos normas.

Atliekant fonetinį tyrimą, stebėti ir analizuoti skiriamieji kretingiškių ir telšiškių šnektų bruožai ir jų funkcionavimas dainuojamojoje tradicijoje. Kalbininkai nurodo, jog šių šnektų skiriamieji bruožai yra balsių ilgumo santykiai: telšiškių patarmėje prieš siaurą tarmės galūnę balsiai susiaurėja ir sutrumpėja (*e*, *o* virsta į *i*, *u*), o kretingiškių patarmėje tokiōs regresyvinės balsių asimiliacijos nėra (visuose negalūniniuose skiemenyse tariaami platūs, dažnai pusilgiai arba ilgi balsiai *o* ir *e*). Dainose matyti, jog šie bruožai tekstuose funkcionuoja nesistemiškai, balsių ilgumo skirtumai beveik išnyksta dainos artikuliacijos procese. Pavyzdžiui, kretingiškieji, plungiškiai mėgsta ilginti ir platinti balsius šnekamojoje kalboje, ypač prieš galūnę su atviru, plačiu balsiu – panašiai atsitinka ir senosiose dainose. Tel-

²³ Bandomosios akustinės analizės, naudojant kompiuterines programas WINCECIL ir COOL EDIT, atliktos 1999 m. rengiant etnomuzikologijos bakalauro darbą „Tarmės ir melodijos sąveika Mažeikių ir Plungės rajonų liaudies dainose“. 2006–2007 m., bendradarbiaujant su Vilniaus universiteto Eksperimentinės fonetikos laboratorijos vedėju, kalbininku prof. A. Girdeniu, pradėtas žvalgomas žemaičių liaudies dainų artikuliacijos tyrimas fonetikos metodais ir kompiuterinėmis COOL EDIT PRO ir PRAAT 4.4.30 programomis. Kadangi tyrimas tęsiamas, straipsnyje panaudosime tik kai kuriuos analizės duomenis ir kompiuterinėmis programomis parengtus pavyzdžius.

²⁴ Pateikėjai: Valerija Mizinienė-Tranaskaitė (g. 1932 m. Brėvikių k., Alsėdžių vls., Telšių aps.), Liuda Gricienė-Braslauskaitė (g. 1916 m. Duomėnų k., Plinkšių vls., Telšių aps.), Adelija Mickuvienė-Gustytė (g. 1939 m. Tarvydų k., Žarėnų vls., Telšių r.), Juozas Jašinskas (g. 1941 m. Vainaičių k., Plungės r.), Regina Ona Daugelienė-Andriekutė (g. 1933 m. Palangoje), Barbora Ramonienė-Želvytė (g. 1929 m. Žalgirių k., Mosėdžio vls., Skuodo r.).

šiškių patarmei būdingas prieškirtinių skiemenų balsių trumpinimas ir siaurinimas, o dainose ilginama apie 40 proc. tokių skiemenų. Pavyzdžiui, išmatavus A. Micukuvienės atliekamos dainos „Kakarykū, gaidieli“ pirmojo posmo balsių trukmes (žr. 10 pav. lentelę), gautos reikšmės rodo, kad visi išdainuojami balsiai yra 1,55–10 kartų (vidutiniškai – 4,25 karto) ilgesni, labiau ištęsti nei skaitomame tekste. Kiek mažesnis skirtumas stebimas tarp trumpųjų nekirčiuotų išdainuojamų ir kalbamų balsių, tačiau svarbiausi muzikiniai ritminiai akcentai, ypač frazių pabaigose, lemia ryškius balsių ilgumo santykių nesutapimus.

10 pav.

	Tarmė	Daina	Skirtumas
	x (sek.)	y (sek.)	y/x (kartai)
ka-	0,07	0,5	7,14
ka-	0,11	0,17	1,55
ry-	0,13	0,3	2,3
kū	0,16	0,3	1,88
gai-	0,18	0,36	2
die-	0,2	0,38	1,9
li	0,16	0,72	4,5
šin	0,08	0,31	1,94
mig-	0,07	0,25	3,57
luo-	0,18	0,48	2,67
ta	0,1	0,33	3,3
ry-	0,09	0,3	3,33
tie-	0,22	0,4	1,82
li	0,09	0,5	5,56
Kartojimas			
šin	0,08	0,7	8,75
mig-	0,07	0,81	11,57
luo-	0,18	0,74	4,11
ta	0,1	0,46	4,6
ry-	0,09	0,46	5,11
tie-	0,22	0,35	1,6
li	0,09	0,9	10
Vidurkis	0,13	0,46	4,25

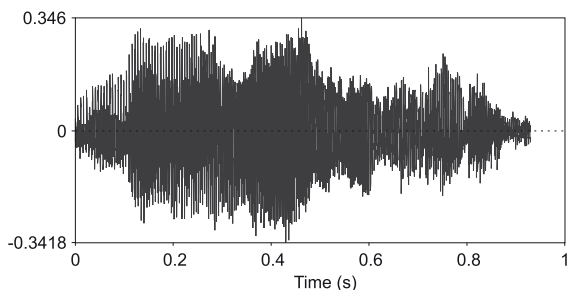
Dainos „Kakarykū, gaidieli“ pirmo posmo balsių trukmės deklamuojamame ir dainuojamame tekste

Pagrindinės trumpojo skiemens ištęsimo priežastys – akcentuojama, ilgai skambanti ir išraiškingai apdainuojama dermės kvinta (viršutinis melodijos atramos tonas daugelyje kvintos intonacinio modelio melodijų), taip pat šiaurės žemaičių senosioms dainoms būdingas vidurinėsios frazės baigtis II dermės laipsniu, ištęsiant galinį arba priešpaskutinį frazės skiemenį. Dėl šios ypatybės dažnai pasitaiko skiemenų ilgumo nesutapimų tarmėje ir dainoje (ilgieji ir trumpieji skiemenys dažniau sutampa, kai galinis frazės skiemuo iš kvintos tarsi numetamas į III laipsnį – tada melodijoje išlaikoma trumpa redukuota žodžio galūnė). Tai – neabejotina melodinių akcentų įtaka, nes, pasak kalbotyros profesoriaus A. Girdenio,

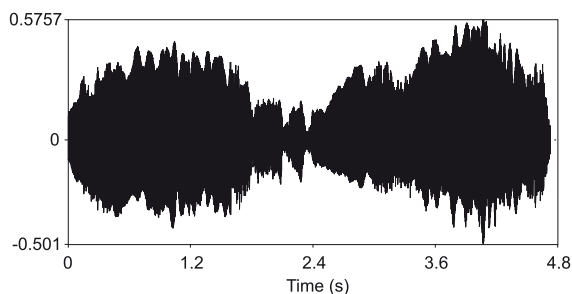
žemaičiai jau seniai yra sutrumpinę nekirčiuotąsias ilgąsias galūnes, kalbos istorikų vadinamas cirkumfleksinėmis (Girdenis 1992: 95). Galbūt kai kurie muzikinio intonavimo ir muzikinės fonetikos bruožai atspindi laikotarpį, kai ilgosios galūnės dar nebuvo trumpinamos? Kol neišgvidenta žemaičių muzikinio dialekto genezės problema, į šį klausimą sunku atsakyti.

Tendencija ilginti kalboje trumpus galinius skiemenis ypač ryški mažeikiškių dainose, kuriose didžiausias emocinis krūvis tenka į kvintą kylančiai intonacijai. Pavyzdžiui, dainoje „Kuoks tèn lèngvas pailsielis“ aptinkamas dvigubas V dermės laipsnio išryškinimas, kuris muzikine prasme ištėsia abu tarmiškų žodžių *lè'ngvə's*, *pũ't'* skiemenis, lemia ir ryškų kirčio atitraukimą. Kalboje didžiausia energijos koncentracija tenka pagrindinį kirtį turintiems skiemenims, o skiemenys su šalutiniais kirčiais nežymiai akcentuojami ir jų priegaidė tariama neryškiai. Tuo tarpu dainoje energija beveik vienodai pasiskirsto po abu skiemenis – tai rodo garso slėgio skirtumo nuo pusiausvyros padėties kitimo piešinys (11 pav.).

11 pav. Dainos „Kuoks tèn lèngvas pailsielis“ (pat. L. Gricienė) žodžio *lè'ngvə's* garso slėgio kitimo grafikai



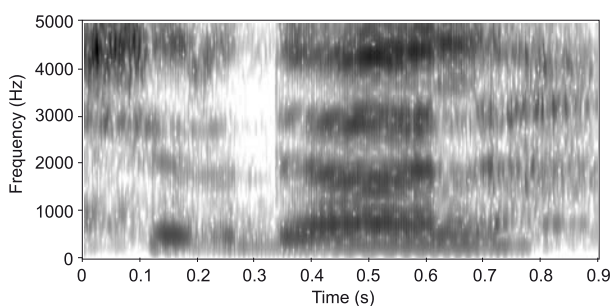
a) skaitomo žodžio



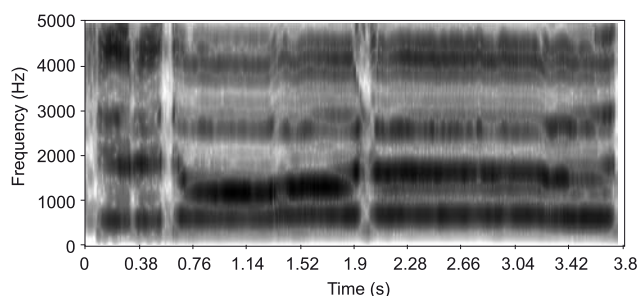
b) išdainuojamo žodžio

Svarbi išraiškos priemonė – VI dermės laipsnio išryškinimas. Dainų „Vai, skaudi graudi“, „Žysta žuolelė“ melodinių tipų variantuose šis garsas tampa viršutiniu atramos tonu, kulminaciniu tašku. Kai muzikinė frazė baigiama intensyviu VI laipsnio išdainavimu, galinis skiemuo visuose posmuose ištėsiamas, skiemens balsis intensyviau išdainuojamas, neatsižvelgiant į tai, kokia balsinė fonema jį sudaro (12 pav.).

12 pav.



š e r - d ė - l ę



š e - r ə - d ė - l ę

Žodžio *šerdėlė* (A. Mickuvienės dainos „Vai, skaudi graudi“ pirmo posmo antra eilutė) spektrogramos tarmiškos kalbos ir dainos pozicijose

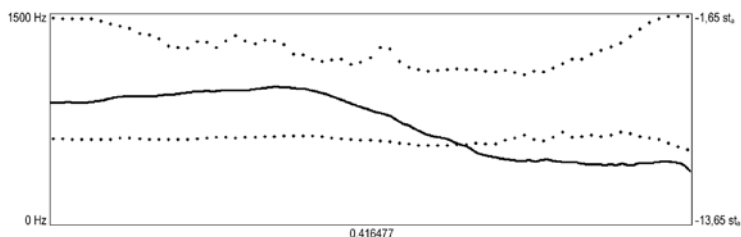
Būdingiausi balsių kokybės transformacijos požymiai realiai skambančioje dainoje (išskirti išanalizavus 337 balsių formančių kreivius brėžinius):

- 1) kraštinės artikuliacijos vengimas: suspaustų vidutinio pakilimo balsių ir jų junginių praplėtimas (pvz., balsis *o*, dvibalsiai *uo*, *ie* atveriami artikuliacijos pabaigoje priartėjant prie žemutinio pakilimo balsio *a* pozicijos) ir, atvirkščiai, atvirų žemutinių balsių dengimas ir nuleidimas į žemesnę poziciją (balsis *a* dengiamas ir išdainuojamas su balsio *o* atspalviu);
- 2) įtemptos balsių artikuliacijos vengimas (pvz., aukšutinio pakilimo ilgieji *i*, *u* slenka žemyn ir artėja prie žemesnio pakilimo balsių *e*; *o*)²⁵;
- 3) priešakinių balsių *e* ir *i* dengimas (pvz., priešakinis žemutinis ilgasis balsis *e* beveik visada išdainuojamas kaip nepriešakinis žemutinis ilgasis *a*; o priešakinis aukšutinis ilgasis *i* panašus į ilgąjį vidutinio pakilimo balsį *e*);
- 4) dėl fonetinės aplinkos įtakos pasitaikantis atvirųjų balsių redukovimas (dažniausiai redukuojamas atviras balsis – išdainuojamas tarp *e* ir *a* (α) arba kaip įspraustinis α , kiek atpalaidavus apatinį žandikaulį).

²⁵ Išdainuojant šiuos balsius, liežuvio padėtis būna žemesnė negu deklamuojant. Kai kada įtempumo – neįtempumo požymius galima pajusti klausant dainos įrašo, tačiau tiksliausiai juos apibūdina pirmųjų dviejų formančių kreivės: pirmoji (F1) lemia balsių artikuliacijos atvirumą ir pakilimą, o antroji (F2) nurodo tarimo eilę (pagal Girdenis 2003: 223).

Šie požymiai, panašiai kaip ir analizuotoje „Vieversiuo dainoje“, rodo dainininkų pomėgį dengti balsius, artikuliuoti juos žemesnėje, gilesnėje balso trakto pozicijoje, taip pat keisti balsio kokybę jo išdainavimo metu – pereiti iš vienos balsio artikuliacijos pozicijos į kitą. Balsio praplėtimą arba siaurinimą atspindi spektrogramose matomas melodijos bangavimas, siūbavimas, kuris tiesiogiai susijęs su garso aukščio kitimu ir žemaičiams būdingais glisandiniais perėjimais nuo vieno garso į kitą (13 pav.).

13 pav.



F1 ir F2 (taškinės linijos) ir tono aukščio (ištisinė linija) kitimo grafikai rodo palaipsnį dvibalsio *uo + a* praplėtimą ir melodijos glisandavimą

Prataisai arba banguojančiai artikuliuojami balsiai padeda išdainuoti melodiją, jungti atskirus garsus, išryškinti lyrinėms tęstinėms žemaičių dainoms būdingą saktumą senovinio stiliaus kantileną. Tuo tarpu kalboje savo natūralų ilgumą turintys priebalsiai muzikinio artikuliacijos procese dažnai yra trumpinami, nes trukdo vesti melodiją. Maža bendroji spektro energija neleidžia pasiekti to garso gramzdumo, stiprumo, „išsėdimo“ į garsą ir melodijos įsisiūbavimo, kuris įmanomas išryškinant balsius, juose sukauptą energijos koncentraciją ir balsingumo požymius.

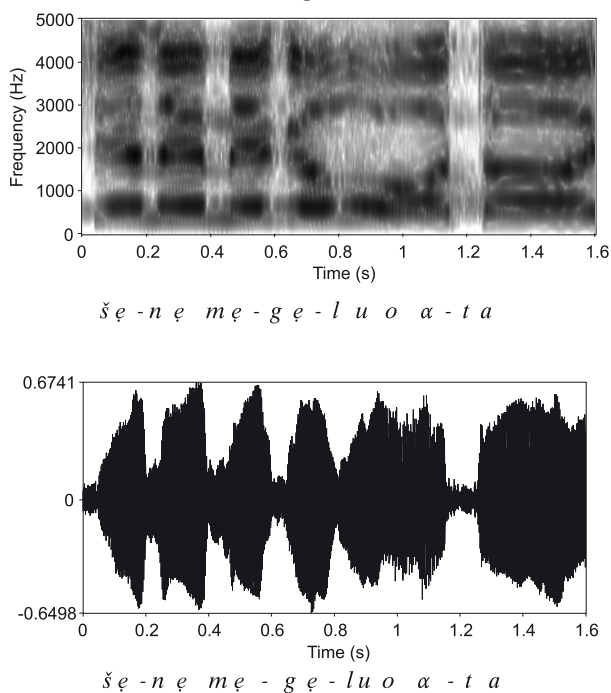
Analizuojant ilgųjų, ritmiškai ištėtų balsių prozodinius požymius, pastebėta, kad tęsinių žemaičių dainų, panašiai kaip ir archajinių kūrinių, artikuliacija niveliuoja skiemenų intonacijos skirtumus, būdingus kalbai. Dėl dažno trumpųjų, ilgųjų ar vidutinio ilgumo skiemenų ištęsimo dainose, ypač frazių pabaigose, energijos kompaktiškumo požymis silpnėja ir priegaidės tampa labiau difuzinės. Tačiau stebint ir lyginant ištisų dainuojamų ir deklamuojamų žodžių, frazių dinamines formas ir skiemenų intonacijas, matyti, kad kartais melodijos intonacinė-ritminė struktūra ir muzikinė artikuliacija dainos tekstui suteikia savitų intonacinių niuansų. Pavyzdžiui, melodijos kulminaciniame taške dažnai pasitaiko tarmės prozodijai neįprastų energijos pliūpsnių, staigaus pobalsinio slėgio pokyčių, kuriuos parodo ryškūs lūžiai (akūtinės priegaidės užuomazgos arba liekanos) tono intensyvumo brėžiniuose.

Daugelis prozodinių transformacijų paaiškinami vidiniais melodijos dėsniais, tačiau neatmestina ir individualaus atlikimo stiliaus įtaka. Pavyzdžiui, V. Mizinienės neskubotą, pratisą dainavimą atliepia vyraujančios difuzinės balsių priegaidės, A. Mickuvienės aktyviai dainuojamuose tekstuose, palyginti su deklamuojamais, dar labiau sustiprinamos balsių prozodinės ypatybės, tad akūto požymiai čia ryškesni. J. Jašinskas, B. Ramonienė, L. Gricienė gana lyriškai interpretavo tęsines dainas – jų artikuliuojamų balsių prozodija skyrėsi neryškiai. O štai palangiškės R. Andriekutės

artikuliacijoje (įvairių stilių ir žanrų dainų) jaučiamas bene glaudžiausias kalbos ir muzikos intonacijų (ir skiemens, ir žodžio, ir frazės lygmeniu) ryšys – atitinkamai ir balsių dinaminė kokybė artimesnė kalbamiesiems prozodiniams reiškiniams.

Žemaičiai, kaip ir dzūkai, mėgsta dainuodami išryškinti kai kuriuos priebalsius, dvibalsius ir dvigarsius, pridėti papildomus balsius (pasak kalbininkų, neapibrėžto tembro balsius, kurie neatlieka žodžių skiriamosios funkcijos), sudarančius atskirą skiemenį. Išskiriami trys pagrindiniai fakultatyvinių balsių tipai: *α, ə, ɪ*. Kiekvienas jų turi dar po keletą skirtingo tembro variantų, vartojamų skirtingose pozicijose. Šios pagalbinės dalelytės tampa gana svarbiais intonacijos priedais, kurie palengvina paskirų garsų (dažniausiai priebalsių *r, š, n, j, d*) ir garsų grupių (dvigarsių ir dvibalsių *uo, au, ie*) artikuliaciją. Pagalbiniai balsiai atidaro uždarus skiemenis, todėl lengviau dainuojami ir jungiami su kitais skiemenimis. Po priebalsio vartojamas ar galinis fakultatyvinis balsis pailgina žodį vienu skiemeniu, kuris dainoje artikuluojamas kaip atskira skiemens gaida (14 pav.).

14 pav.



Dainos „Kakarykū, gaidieli“ antrosios eilutės pirmojo žodžio spektrograma ir garso slėgio kitimo grafikas

Profesorius A. Girdenis, puikiai kalbantis tirkšliškių tarme ir gebantis tradiciškai atlikti ir interpretuoti savo krašto senąsias tėtines dainas, yra pastebėjęs, kad šiaurės žemaičių dainose fakultatyviniai balsiai – dažnas reiškinys. Štai kaip jis transkribuoja dainos „Kuoks tèn lėngvos pailsielis“ dainuojamus pirmuosius du posmus (fakultatyviniai balsiai paryškinti tamsesniu šriftu):

*Kuoā-ks tē-nā lē-nā-gvoā s paa-jū-li-sieā-lis / na-vā-jeā-me svēā-rā-ne-l(ie).
E-jā-soā la-vā-kuoan paa-veā-jā-zieā-te / kuoā -ks vieā-jieā-liā-sā pot.*

Dažnai šiaurės žemaičių tęstinėse dainose fakultatyviniai balsiai – reikšminga intonacijos priemonė, jungianti smulkius melodijos darinius į vieną visumą. Pastebėta, jog kai kurie pateikėjai ir kalbėdami tarmiškai dėlioja tokius balsius prie daugelio žodžių, nežiūrėdami, atlieka jie kokią ypatingą funkciją ar ne. Tai ne kalbos defektas, o saviti intonacijos priedai, papildantys, pagražinantys, modifikuojantys intonaciją – svarbiausią ekspresyvinę žodžio ar sakinio priemonę. Atlikdami dainas, pateikėjai patys dažniausiai nepastebi papildomų dalelių, bet tuos, kurie bando dainuoti ar giedoti be jų, taiso, sakydami, kad žodžius ir atskirus skiemenis reikia tarti aiškiai.

Galinio skiemens artikuliacija – viena išskirtinių žemaičių muzikinio dialekto ypatybių. Kai daugiabalsė daina dainuojama keleto dainininkų, su pritarimu, dažniausiai ji baigiama tercijos intervalu (I-III dermės laipsniai), kiek rečiau kvinta (I-V arba V-II laipsniai), ištesiant galinį teksto skiemenį (to skiemens balsis ilginamas ir platinamas) arba frazę baigiant priešpaskutiniu skiemeniu ir nukandant, tiksliau – visai neišdainuojant galinio skiemens. Atlikdami dainą be pritariamųjų balsų, beveik visi ryškiausi žemaičių dainininkai priešpaskutiniu skiemeniu užtesia terciją ir nuo jos šoka į toniką. Tada galinis skiemo artikuliuojamas dvejopai:

- 1) neryškiai išdainuojama, tarsi nukandama žodžio pabaiga (ilgi kirčiuoti ir pokirtiniai skiemenys dažniausiai yra suderinti su išdainuojamų gaidų trukme ir intensyvumu);
- 2) galinis skiemo akcentuojamas, tarsi aštriai numetamas (pasitaiko ryškių skiemenų ilgumo ir balsių intensyvumo nesutapimų).

Pastebėta, kad telšiškių tarmės plote vyrauja švelnūs, minkšti, neakcentuoti skiemens numetimai, o kretingiškių, taip pat kai kurių pietų žemaičių pateikėjų dainoms būdinga akcentuota galinio skiemens artikuliacija. Manytume, kad tokią dainos pabaigos ištarmę lemia ne tik dainininko tipas, bet ir tam tikro krašto dainų pobūdis. Pavyzdžiui, mažeikiškių, skuodiškių, kretingiškių pomėgis tarytum išlinguoti, pratisai išdainuoti kiekvieną dainos frazę, net skiemenį, pagražinant kiekvieną skiemens gaidą melizmomis, papildomais garsais, sudaro tolygiai banguojančios dainos įspūdį. Plungiškių, varniškių, kelmiškių dainos pasižymi intensyvesne, dinamiškesne, kartais net kiek kapota artikuliacija, tad ir dainos galas skamba impulsyviau, energingiau. Tokiu atveju galinio skiemens artikuliaciją reikėtų vadinti ne „numetimu“ ar „nutraukimu“, o muzikiniu galinio skiemens akcentu (kalbos požiūriu toks akcentas yra nelogiškas).

Beje, staigų balso numetimą iš ilgai tęsiamo dermės III laipsnio į I melodijos pabaigoje galima pastebėti ir nežemaičių, kilusių iš vidurio Lietuvos (pvz., Šeduvos krašto, Radviliškio rajono dainininkės I. Šulienės²⁶) atliekamose dainose.

²⁶ Apie tai rašoma Daivos Raginytės bakalauro darbe (*Ievos Šulienės dainos*, rankraštis saugomas Lietuvos muzikos ir teatro akademijoje, 2001).

Išvados

Žemaičiai, ypač šiaurės vakarų regiono dalyje, yra gana gerai išlaikę tarmiškumą ir kalboje, ir dainose. Liaudies dainoje funkcionuoja nemažai būdingų tarmės bruožų, tačiau kokybiniu požiūriu jie patiria muzikinio intonavimo ir artikuliacijos transformaciją.

- 1) Fonetinė analizė ir empiriškai apibendrinti balsių kokybės rodikliai patvirtino garso tembro žemumą ir artikuliacijos kraštutinumą – pernelyg atvirų, įtemptų ar suspaustų balsių vengimą, pomėgį dengti atvirus, tiek priešakinius, tiek nepriešakinius balsius, artikuliuoti juos gilesnėje balso trakto pozicijoje.
- 2) Šiaurės žemaičių senosiose tęstinėse dainose ryški tendencija ilginti kalboje trumpus, nekirčiuotus skiemenis, išstėti kalboje silpnai artikuliuojamus balsius. Tai priklauso nuo muzikinių veiksmų: ritmiškai užtęstų gaidų, baigiamųjų kadencijų, akcentuojamų pastoviųjų dermės laipsnių.
- 3) Svarbus žodžio dinamikos elementas – šiaurės žemaičių priegaidės, kurios sukaupia savyje kalbos prozodijos ypatumų kompleksą, o dainoje patiria savitą muzikinę transformaciją. Dėl dažno trumpųjų ir ilgųjų skiemenų ištęsimo tarmiškų žodžių priegaidės dažniausiai niveliuojamos – jos praranda natūralioje kalboje būdingą staigumą, lūžį. Tiek archajinio, tiek lyrinio intonavimo pavyzdžiuose stebimas cirkumfleksinės priegaidės ir jos alotonų vyravimas. Kadangi tikrasis žemaitiškas akūtas dainuojamame tekste eliminuojamas, galima teigti, kad žemaičių muzikiniame dialektui būdingos aiškius ir skirtingus artikuliacinius požymius turinčios muzikinės priegaidės / skiemens intonacijos – tęstinė ir trumpinė.
- 4) Pamatinių žemaičių intonacinių modelių, ypač kvintos intonacinio branduolio, raiška koreliuoja su apibendrinto eilėdaros ritmo forma. Dažni kalbos ir muzikos kirčių nesutapimai tampa savita liaudies dainų išraiškos ypatybe, kurios esmę yra nusakęs liaudies dainų kalbos stilistikos tyrinėtojas K. Aleksynas: liaudies dainų pateikėjas „stichiškai atrenka tas dinamines formas <...>, kurios jau yra įprasminotos dainininko sąmonėje kaip bendroji liaudies dainos meninė priemonė“ (Aleksynas 1971: 21).
- 5) Fakultatyviniai balsiai kalbininkų nelaikomi atskiromis fonemomis, tačiau žemaičių dainuojamajame folklоре jos gana svarbios, nes papildo, pagyvina dainų intonaciją ir padeda lengviau ištarti garsus. Atlikdamos ekspresyvinę ir apeliatyvinę funkciją, šios dalelės yra artimos tokiems paralingvistiniams elementams, kaip gestai, mimika.
- 6) Galinio skiemens artikuliacija priklauso nuo geografinės vietos, dainos pobūdžio ir improvizacinės įvairovės. Galinio skiemens akcentas (kalbos požiūriu alogiškas reiškiny) – viena išskirtinių žemaičių dainų artikuliacijos ypatybių.

Garsų spektro tyrimas padėjo verifikuoti empiriškai iš klausos nustatytus dėsningumus: žemą garsų tembrą, įtemptos artikuliacijos, uždarų skiemenų vengimą,

trumpųjų nekirčiuotų skiemenų ilginimą, redukuotų tarmės balsių ryškumą, tęsimą, priegaidžių niveliaciją. Įsitikinta, kad kalbos ir muzikos sąveikos analizė fonetiniu lygmeniu – vienas galimų ir metodologiškai pagrįstų artikuliacijos tyrimo būdų, kuris dar laukia savo tyrinėtojų ir atitinkamo dėmesio.

ŠALTINIAI

- ESEM – XX European Seminar in Ethnomusicology (ESEM), Fondazione Giorgio Cini, Venice, 29. 09–3. 10. 2004
- LKAG – Lietuvos liaudies kultūros centro Liaudies kūrybos garso įrašų archyvas
- LTRF – Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto Lietuvių tautosakos rankraštyno fonoteka
- MFA KLF – Lietuvos muzikos ir teatro akademijos Muzikologijos instituto Etnomuzikologijos skyriaus Muzikinio folkloro archyvo garso įrašai magnetofono juostose
- MFA KTR – Lietuvos muzikos ir teatro akademijos Muzikologijos instituto Etnomuzikologijos skyriaus Muzikinio folkloro archyvo rankraštiniai rinkiniai
- RKD – *Oi užkit, gauskit: Raseinių krašto dainos, žaidimai, rateliai, šokiai*, sud. L. Mukaitė-Sungailienė, Vilnius, 2004.
- SA-M2(26) – Akademinio žemaičių jaunimo korporacijos „Samogitia“ archyvas, ekspedicijos Mosėdžio apyl., Skuodo r. (1997 m.) įrašai garsajuostėje
- ŽDM – *Žemaitijos dainos ir muzika. 1935–1941 metų fonografo įrašai*, parengė Austė Nakienė, Rūta Žarskienė, Vilnius, 2005.

LITERATŪRA

- Aleksynas Kostas 1971. Lietuvių liaudies dainų kalbinės stilistikos ypatybės, kn.: *Literatūra ir kalba*, t. 11, Vilnius, p. 7–300.
- Astrauskas Rimantas 2001. *Lietuvos etnografiniai regionai pagal etnomuzikologijos duomenis*, prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter/w5_show?p_r=2231&p_d=21330&p_k=1>
- Girdenis Aleksas 1968. Fakultatyviniai balsiai Mažeikių tarmėje, *Kalbotyra*, t. XIX, p. 51–54.
- Girdenis Aleksas 1981. Hierarchinė šiaurės žemaičių tarmės klasifikacija, *Baltistica*, t. XVII (1), p. 42–51.
- Girdenis Aleksas 1992. Žemaičiai: žodžio galo raida ir divergencijos chronologija, *Mokslas ir Lietuva*, t. 3, kn. 2-3, Vilnius, p. 95–101.
- Girdenis Aleksas 1996. Energetinė šiaurės žemaičių tarmės priegaidžių fonetinės prigimties interpretacija, *Baltistica*, t. XXXI (1), p. 71–84.
- Girdenis Aleksas 2000. *Kalbotyros darbai*, t. I: 1962–1974, Vilnius.
- Girdenis Aleksas 2001. *Kalbotyros darbai*, t. III: 1988–2000, Vilnius.
- Girdenis Aleksas 2003. *Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai*, 2-asis leidimas, Vilnius.
- Girdenis Aleksas 2005. Adučiškio šnektos balsių [aː] / [a.] trukmė ir spektrai, *Baltistica*, t. XL (1), p. 45–55.
- Ladefoged Peter 2005. *Vowels and Consonants: an Introduction to the Sounds of Languages*, Second Edition, Blackwell Publishing.
- Sauka Leonardas 1978. *Lietuvių liaudies dainų eilėdara*, Vilnius.
- Zemtsovsky I. I. 1996. The Articulation of Folklore as a Sign of Ethnic Culture, *Anthropology & Archeology of Eurasia*, vol. 35, No. 1, p. 7–51.
- Алексеев Э. Е. 1986. *Раннефольклорное интонирование: Звуковысотный аспект*, Москва.
- Асафьев Б. 1965. *Речевая интонация*, Москва, Ленинград.
- Рюйтел Ингрид 1994. *Исторические пласты эстонской народной песни в контексте этнических отношений*, Таллин, p. 25–27.

SUTRUMPINIMAI

bk	–	bendrinėje kalboje
Dat	–	skaitmeninė garso juostelė
DT	–	dainuojamas tekstas
KR	–	kalbos ritmas
MR	–	muzikos ritmas
ST	–	skaitomas tekstas
šžt	–	šiaurės žemaičių tarmėje

BALSIŲ KOKYBĖS ŽYMĖJIMAI

α	–	redukuotas balsis <i>a</i> , tarpinis tarp <i>e</i> ir <i>i</i> .
∂	–	redukuotas įspraustinis <i>e</i> , tariamas atpalaidavus apatinį žandikaulį
ι	–	laisvas, atpalaiduotas <i>i</i> tipo balsis
ϵ	–	siauras, neįtemptas balsis tarp <i>e</i> ir <i>i</i>
ϕ	–	siauras, neįtemptas balsis tarp <i>o</i> ir <i>u</i>
a'	–	ilgai tariamas balsis
$a.$	–	pusilgis balsis
l'	–	paskutinio skiemens redukcija, sutrumpėjęs, silpnai artikuliuojamas balsis
$\tilde{i}$	–	pažemintas ilgasis balsis <i>i</i> .

PECULIARITIES OF SPEECH AND MUSIC ARTICULATION IN THE MUSICAL DIALECT OF SAMOGITIANS

LORETA SUNGAILIENĖ

Summary

The article discusses certain peculiarities of interaction between articulations of speech and music in the musical dialect of Samogitians. The interdisciplinary character of the subject in question called for an experimental phonetic study conducted in close collaboration with linguists. The software COOL EDIT PRO and PRAAT 4.4.30 were employed. Qualities of the vocal phonemes, features of the sound sonority and tone, and peculiarities of prosody were subjected to phonetic investigation. It was soon revealed, that qualities of the sung vowels and diphthongs were frequently rather different from qualitative indicators of similar vowels typical to the dialect. The study of the sound spectrum facilitated verification of the consistent patterns discerned empirically, by ear: i.e., the low timbre of sounds, avoiding of tense articulation and closed syllables, elongation of short atonic syllables, the pronounced character of the reduced vowels of the dialect, extension, and unification of accents. The phonetic investigation is being continued; statistic and mathematical summarizing of the quality of vowels and indicators of their articulation features is planned.

The analysis of interactions between speech and music on the phonetic level is proved to be among possible and methodologically valid ways of articulation research, which is nevertheless still waiting for its promoters and expecting adequate attention.

Gauta 2007-10-01

Straipsnis parašytas vykdant Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo remiamą tarpinstitucinę mokslo programą „Regioniniai folkloro ir tarmių tyrimai: Vakarų Lietuva“ (2003–2006).